

Johannas Richteris ir Lietuvių kalbos seminaras Hallėje*

VINCENTAS DROTVINAS

Vilniaus pedagoginis universitetas

The article deals with the circumstances of the foundation of the Lithuanian Seminary at the University of Halle and the activities of the first teacher at this seminar, Johann Richter (1727–1728). On the basis of materials from the archives of the Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg, new facts from Richter's biography are established, e.g., with regard to the place where he was awarded his MA degree (University of Wittenberg).

Lietuvių kalbos seminaras, veikęs Hallės universiteto Teologijos fakultete 1727–1740 m., yra antrasis, šalia Karaliaučiaus universiteto, lituanistikos židiny Vokietijoje. Hallėje buvo mokoma lietuvių kalbos, čia išleistas pirmasis Prūsijoje „Lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių kalbos žodynas“ (1730). Apie Hallės seminarą pirmasis yra rašęs Franzas Spechtas (Specht 1935), plačiausiai seminaro istoriją apžvelgė Eduardas Winteris (Winter 1954). Lietuvių kalbotyros ir kultūros istorijos kontekste apie seminarą yra rašę Gertruda Bense, Vaclovas Biržiška, Kostas Korsakas, Leonas Gineitis, Jurgis Lebedys, Jonas Palionis, Domas Kaunas, Zigmas Zinkevičius ir kt. Iš naujesnių tyrinėjimų minėtinos Christianės Schiller (Schiller 1994, 1994a.), taip pat šio straipsnio autoriaus (Drotvinas 1998, 1998a) publikacijos. Tačiau seminaro istorija iki šiol nėra visapusiškai ištirta.

Šiame straipsnyje bandysime kiek plačiau panagrinėti Lietuvių kalbos seminaro Hallėje kūrimosi aplinkybes ir darbo sąlygas, paryškinti Johanno Richterio, seminaro pirmojo docento, gyvenimo, studijų ir veiklos vieną kitą bruožą.

Kaip žinome, 1709–1711 m. didysis maras ir badas Prūsijoje nusiaubė ypač Mažąją Lietuvą: apie 40% kaimų ir miestelių liko tušti. Prūsijos karalius Friedrichas I ėmėsi priemonių ekonomiškai ir kultūriškai atgaivinti karalystės šiaurinę dalį, gyvenamą lietuvininkų. Pagal *Retablissement* (restauracijos) planą karalius savo 1718 m. reskriptu įsakė įsteigti Lietuvių kalbos seminarus Karaliaučiuje ir Hallėje. Tai susiję su Karaliau-

* Straipsnyje panaudota medžiaga, rasta Hallės–Wittenbergo Martino Lutherio universiteto archyve per mano mokslinę stažuotę Hallės–Wittenbergo universiteto ir Francke's fundacijų Pietizmo interdisciplinarinio tyrimo centre 2000 m. Už stipendiją ir sudarytas darbo sąlygas nuoširdžiai dėkoju Fritz Thyssen Stiftung (Köln) vadovybei ir Pietizmo tyrimo centro Vykdomajam direktoriui prof. dr. Udo Sträteriui. – Im Artikel wird das Material verwendet, das im Archiv der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg während meines wissenschaftlichen Aufenthalts im Interdisziplinären Zentrum für Pietismusforschung der Universität Halle-Wittenberg und der Franckeschen Stiftungen im Jahre 2000 zu finden war. Für das Stipendium und gute Arbeitsbedingungen möchte ich mich ganz herzlich bei der Fritz Thyssen Stiftung Köln und dem Geschäftsführenden Direktor des Interdisziplinären Zentrums für Pietismusforschung Prof. Dr. Udo Sträter bedanken.

čiaus universiteto profesoriaus, Rytų Prūsijos mokyklų inspektoriaus Johanno Heinricho Lysijaus (1670–1731) reforma, skirta kunigų rengimui ir katechizacijai Mažojoje Lietuvoje gerinti. Karaliaučiuje seminaras pradėjo veikti 1723 m., o Hallėje – kiek vėliau, tik 1727 m.

Kas buvo Hallė XVIII a. pradžioje ir kodėl būtent šiame mieste buvo įsteigtas Lietuvių kalbos seminaras? Kokia politinė kultūrinė atmosfera buvo Hallėje XVIII a. pirmaisiais dešimtmečiais, kokia akademinė sistema buvo Hallės universitete atvykus Richteriui ir pirmiesiems „tiksliniams“ studentams iš Mažosios Lietuvos?

Hallė (vid. vok. aukštaičių tarme *hal* „druskos kasykla“) pirmą kartą paminėta 806 m., kai Karolis Didysis įkūrė tvirtovę druskos pirkliams ginti. Hallė išaugo ir suklestėjo dėl druskos kasybos ir dėl prekybos ja, viduramžiais priklausė Hanzos miestų sąjungai, nuo 1680 m. – Brandenburgo–Prūsijos kurfiurstams. XVII a. pabaigoje Hallė tapo universitetiniu ir įgulos miestu, valdomu iš Berlyno ir Potsdamo.

1694 m. Friedrichas III Brandenburgiškis kaip priešpriešą griežtai liuteroniškiems Wittenbergo ir Leipzigo universitetams įsteigė Hallėje reformų universitetą, susijusį su pietizmo atsiradimu ir plėtra. Pietizmas atsirado XVII a. antrojoje pusėje kaip religinis sąjūdis, nukreiptas prieš pernelyg ryškų protestantizmo racionalumą, nepaisantį tikinčiųjų mistinių-sentimentalių poreikių ir intymaus tikėjimo pobūdžio (Arnašius 1994: 53). Pietizmo ideologijos pradininku laikomas vokiečių teologas Friedrichas Jakobas Speneris (1635–1705), Frankfurte prie Maino 1670 m. įkūręs *Collegia pietatis* („Pamaldumo kolegija“).

Spenerio mokinyis ir pasekėjas buvo vokiečių teologas Augustas Hermannas Francke (1663–1727), savo mokytojo pažiūras skelbęs Leipzige bei Erfurte ir už tai atleistas iš kunigo pareigų. Būdamas Hallės priemiesčio Glauchos parapijos kunigu, plėtojo socialinę jaunimo rūpybą ir ugdymą, 1695 m. įsteigė mokyklą varguomenės vaikams ir našlaityną (*Waisenhaus*, gr. *Orphanotrophium*), iš jų vėliau išaugo Francke's fondo institucijos (*Franckesche Stiftungen*) kaip universiteto struktūrinis priedas. Besikuriančiame Hallės universitete 1691 m. Francke pradėjo dėstyti graikų ir rytų kalbas, buvo gilaus humanistinio mokymo Waisenhauso mokyklose šalininkas, planavo įsteigti specialų filologinį seminarą klasikinėms kalboms studijuoti. Be jo, Hallėje dėstė žymus vokiečių filologas klasikas Joachimus Lange, kurio graikų kalbos gramatika, vadinamoji Waisenhauso gramatika, 1705–1821 m. buvo išleista 57 kartus, o lotynų kalbos gramatika per maždaug tą patį laikotarpį sulaukė 60 leidimų (Martens 1989: 167–168). Hallės universitetą garsino žymiausi to meto autoritetai. Iš jų minėtinas juristas, prigimtinės teisės propaguotojas Christianas Thomasius (1655–1728), bene pirmasis Leipzige (ir visoje Vokietijoje) 1687 m. pradėjęs paskaitas skaityti vokiškai, leidęs mokslinį žurnalą *Mėnesinės naujienos* (*Monatliche Nachrichten*). Thomasius įteisino vokiečių kalbą kaip universiteto paskaitų kalbą ir kaip priemonę mokslinei publicistikai (nors nenuneigė ir lotynų kalbos, kuria dar buvo rašomos disertacijos). Filosofas Christianas Wolffas (1679–1754), Gotfriedo Vilhelmo Leibnito pasekėjas, buvo vadinamas antruoju Vokietijos mokytoju (*Praeceptor Germaniae*), dėl savo pažangių pažiūrų 1723 m. ištremtas iš Prūsijos, 1740 m. parkviestas atgal į Hallę (Kathe, 1998: 19). Visi jie drauge su teologais Joachimu Justu Breithauptu ir Pauliu Antonu atsisakė senojo universitetų idealo (Dramblio kaulo bokštas) ir grindė universitetų reformą principu „Mokslas turi tarnauti gyvenimui“. Todėl jie laikomi pirmųjų modernių-

jų Vokietijos universitetų kūrėjais. Hallės universitetas XVIII a. buvo vadinamas Saalės Atėnais (vok. *Saal-Athen*, pagal upės, tekančios per miestą, pavadinimą *Saale*).

Pats Franckė buvo žymiausias Hallės pietizmo teologas. Jo asmenyje derinosi griežta atgailos disciplina su originalia mokymo ir ugdymo sistema. Franckė buvo pavyzdinių ugdymo įstaigų, vėliau paplitusių Vokietijoje ir užsienyje, iniciatorius. Neatsitiktinai pietistinis Hallės universiteto teologijos fakultetas gavo karaliaus Friedricho I-ojo uždavinį rengti pietizmo skelbėjus kunigus Prūsijos, pirmiausia Mažosios Lietuvos, parapijoms. Apie tai liudija įrašas 1718 m. Franckės dienoraštyje: „Karalius atsiuntė reskriptą, kad čia, Hallėje, turi būti rengiami žmonės (*Schulleute*), kurie Lietuvoje galėtų būti mokyklų vedėjai ir vėliau pamokslininkai“ (Winter 1954: 44).

Nors karalius spyrė Franckę greičiau pradėti seminaro Hallėje veiklą, viskas vyko ne taip sparčiai, kaip norėta. Iš pradžių buvo planuojama įsteigti seminarą 7–8 teologijos studentams, kurie mokytųsi lietuvių kalbos ir vėliau būtų pamokslininkai Mažajoje Lietuvoje (Schiller 1994: 205)¹. Šis reskripto nurodymas steigti Hallėje iš pradžių „mažąjį seminarą“ buvo realizuotas 1725 m. rudenį, kai iš Rytų Prūsijos į Hallę atvyko pirmieji devyni teologijos studentai. Tai pažymėta karaliaus 1725 m. lapkričio 17 d. reskripte. Juo remdamasis Winteris linkęs šią datą laikyti Lietuvių kalbos seminaro pradžia (Winter 1954: 47) ir nesutinka su Spechto nuomone, kad seminaras pradėjo veikti 1727 m. Tačiau pirmieji seminaro studentai lietuvių kalbos dar nebuvo mokomi, nes iki tol nebuvo rasta jos dėstytojo. Todėl karalius dar 1727 m. gegužės 2 ir 26 d., taip pat liepos 12 d. reskriptuose pabrėžia, kaip jam svarbu, kad būtų surasta lietuvių kalbos mokytojų.

Deja, tinkamų žmonių paieškos gerokai užtruko. Siekdamas įvykdyti šį įpareigojimą, Hallės pietistų vadovas Francke kreipėsi į savo bendraminčius Mažajoje Lietuvoje su prašymu pasiūlyti kandidatų rengiamam atidaryti Lietuvių kalbos seminarui. Į Francke's prašymą atsiliepė klaipėdiškis dekanas (*Erzpriester*) Johannas Arnoldas Pauli². Jis 1727 m. sausio 26 d. laiške Franckei rekomendavo du kandidatus – Johanną Richterį ir Friedrichą Wilhelmą Haacką, drauge nurodė, kad juodu renka lietuviškus žodžius iš spausdintų liuteroniškų raštų ir rengia žodyną (Winter 1954: 48; Drotvinas 1998a: 84)³.

Richteris toliau minimas karaliaus potvarkiuose. Iš karaliaus kanceliarijos Berlyne raštų sužinome apie Richterio kandidatūros patvirtinimą. Karalius, patenkintas, kad pavyko rasti lietuvių kalbos mokovą, tinkantį darbui būsima jame Hallės seminare, 1727 m.

¹ „.... wollen Sie gerne ein kleines Seminarium in Halle von eben 7–8 Subjectis angerichtet wissen...“ (Schiller 1994: 205).

² Johannas Arnoldas Pauli (1682–1741) gimė Johannisburge, 1698 m. studijavo teologiją Karaliaučiaus universitete, 1703 m. buvo pradžios mokyklos vedėjas, nuo 1708 m. visos Rusijos evangelikų karo kapelionas ir Peterburgo liuteronų parapijos kunigas inspektorius. Grįžęs į Vokietiją, 1712 m. Frankfurto prie Oderio universitete gavo teologijos daktaro laipsnį, buvo pakviestas į Karaliaučiaus universitetą ekstraordinarinį profesorium. Šios vietos atsisakė ir buvo paskirtas Klaipėdos superintendentu (Krollmann 1967: 492). Paulis buvo vienas iš Heinricho Lysijaus redaguoto katekizmo lietuviško vertimo tikrintojų, pritaręs jam 1719 m. spalio 1 d. Domėjosi prūsų kilmės istorija, išspausdino straipsnį *Kurzer Entwurf einer Weitläufigen Ausführung einiger Sätze von der alten Preussischen Sprache, Königsberg, 1754* („Kai kurių plačiai išdėstytų teiginių apie senąją prūsų kalbą metmenys“), žr. Biržiška (1963: 34).

³ Iš laiško turinio matyti, kad tai Pauli'o atsakymas į Francke's laišką. Deja, iki šiol nepavyko aptikti ankstesnių pastarojo laiško, rodančių jų susirašinėjimo pradžią.

rugsėjo 8 d. reskripte praneša Francke'is: „Man malonu, kad teologijos studentas pavarde Richteris, kuris gerai moka lietuviškai, nusprendė kitus mokyti šios kalbos“⁴. Kad iš tikrųjų teisingas Spechtas, patvirtina karaliaus 1727 m. lapkričio 27 d. reskripto žodžiai: „Man tikrai malonu, kad su lietuvių kalbos seminaru padaryta pradžia“⁵.

Lietuvių kalbos seminarui⁶ pradedant veikti, Francke'is fundacijoje buvo 3000 moksleivių, mokytojų ir auklėtojų. 1727 m. Hallės universitete mokėsi 256 teologai, 245 teisininkai ir 44 medikai, iš viso 549 studentai. Per dešimtmetį 1731–1742 Hallėje mokėsi studentų daugiau negu bet kuriame kitame Vokietijos universitete (Dreyhaupt 1755: 147). Biblioteka, kurios pradžia buvo šalia aukų pinigais gautos 8 knygos šešiomis kalbomis, 1721 m. jau turėjo 18 000 pirkčių ir dovanotų knygų, o 1728 m. jai buvo pastatytos specialios patalpos (Storz 1992). Tuo metu pradėjo veikti spaustuvė, knygynas, Biblijos leidimo centras, vaistinė ir kitos įstaigos. Tačiau studentų mokymosi sąlygos nebuvo per geriausios: trūko teologijos dėstytojų, teologijos ir filosofijos paskaitos buvo skaitomos viename kambaryje Marijos bažnyčios bibliotekoje (dabar *Marienbibliothek*), daugelis paskaitų vykdavo profesorių butuose, tik vėliau bendriems renginiams ir išskilmėms universitetas iš magistrato gavo patalpas (vad. *Waage*), žr. Hertzberg (1891). Tiesa, Francke ir pats globėjo užsieniečius (čekus, slovakus, vengrus), padėdavo jiems susiburti į savotiškus vertėjų būrelius Biblijai ir kitiems religiniams tekstams į nacionalines kalbas versti. Įvairūs studentų susivienijimai, vadinami skambiais, bent mūsų akimis žiūrint, pavadinimais, buvo skirti nuodugnesnėms Biblijos ir apskritai teologijos, studijoms.

Apie Johanno Richterio asmenį, jo mokymosi metus, lingvistinę pedagoginę veiklą žinios gana šykščios ir lakoniškos. Richteris⁷ gimė 1704 m. Klaipėdoje iš Lübecko kilusio pirklio šeimoje. Taigi Klaipėdoje iš mažens galėjo pramokti lietuvių kalbos, čia gavo ir pradžios išsilavinimą. 1722 m. rugsėjo 14 d. įsimatrikuliavo Karaliaučiaus universitete, kur studijavo teologiją, greičiausiai tenykščiaime Lietuvių kalbos seminare sustiprino lietuvių kalbos žinias. Studijos Karaliaučiuje galėjo trukti dvejus-trejus metus. Ką veikė iki pakviečiamas į Hallę, nežinome⁸. Minėtame Pauli'o laiške Franckei rašoma, kad tėvas leido sūnų tęsti teologijos studijas Vokietijoje.

⁴ „Nächst diesem ist mir lieb, daß ein Studiosus Theologiae namens Richter, so der littaaischen Sprache mächtig ist, sich resolviret hat daselbst andere in dieser Sprache zu unterrichten“ (Winter 1954: 48).

⁵ „Ist mir recht lieb, daß mit dem littaaischen Seminar ein Anfang gemacht worden“ (Winter 1954: 49).

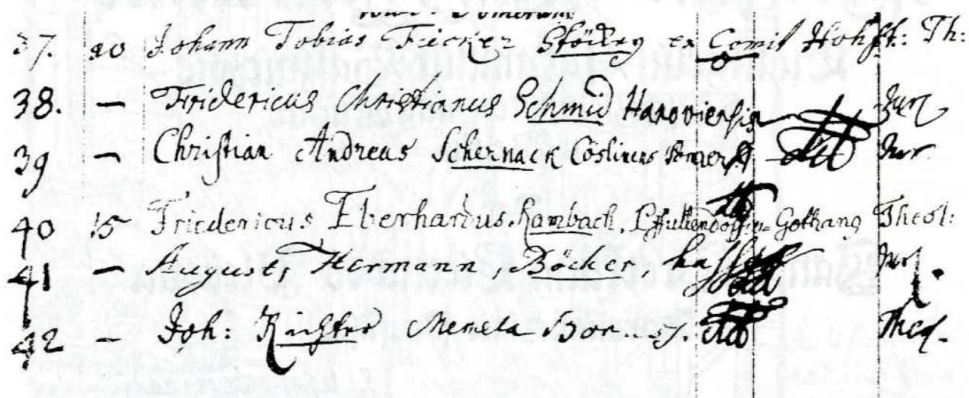
⁶ Hallės archyvinuose dokumentuose seminaras įvardijamas nevienodai: *Seminarium Lithuanicum*, *Littaaisches Seminar*, *Seminarium Theologicum Lithuanicum*, *Collegium Lithuanicum*, *Institutum Lithuanicum*.

⁷ Lietuvių istoriografijoje Johann (Jonas) Richteris vadinamas Richteriu II (skirtingai nuo Johanno Richterio, dar vadinamo *Rikovius*), žr. Biržiška (1963: 66).

⁸ Paulis laiške Francke'is rašo apie kunigų trūkumą lietuviškose parapijose, nurodo, kad per kelis metus mirė trys kunigai. Ypač sunki padėtis Kuršių nerijoje, kur siaurame ruože tarp jūros ir įlankos gyvena 55 šeimos, joms atsivežti kunigą reikia sukarti šen ir ten 24 mylias. Nors po reformacijos ir žadėta skirti kunigą, bet per pusantro šimto metų parapijiečiai jo nesulaukė. Taip pat rašo apie prastą kunigų materialinę būklę, kai vieną vargšą kunigą turi išlaikyti kiti devyni vargšai. Trūkstant kunigų, ši maža Kristaus kaimenė dažnai keturias ar daugiau savaitių negirdi Dievo žodžio ir gali lengvai sulaukėti, jai reikia geresnės sielovados (Winter 1954: 202).

Apie Richterio studijas Hallės universitete sužinome iš imatrikuliacijos įrašo: 1727 m. rugsėjo 15 d.: *Joh. Richter Memela Boruss dd Theol.* (žr. 1 pav.). Įrašas paties stojančiojo ranka, minimalus, mažai informatyvus. Nurodoma ir antroji imatrikuliacijos data – 1728 m. gegužės 18 d. (Winter 1954: 48)⁹. Hallėje Richteris ne tik studijavo teologiją, bet ir buvo pirmasis Lietuvių kalbos seminaro docentas. Deja, apie lietuvių kalbos mokymą seminare mažai turime duomenų. Lietuvių kalbos pamokoms, greičiausiai Karaliaučiaus seminaro pavyzdžiu, vykusioms po dvi valandas per savaitę, kaip ir bet kuriam teksto vertimui ar pasirengimui lietuviškam pamokslui reikėjo mokomųjų knygų. Richteris jau galėjo naudoti bent tris iki tol pasirodžiusias Danieliaus Kleino ir Sapūno–Šulco lietuvių kalbos gramatikas. Jas parūpino Hallės seminarui, kaip matyti iš laiškų Franckei, Karaliaučiaus universiteto profesorius pietistų teologas Georgas Friedrichas Rogallis (1701–1733). Sunkiau ėjosi su lietuvišku žodynu: iki tol spausdinto žodyno Prūsijoje nebuvo. Dėl to greičiausiai tas pats Rogallis atsiuntė iš Karaliaučiaus rankraštinių lietuvių–vokiečių kalbų žodyną, kurį Richteris persirašė. Tai liudija dabar Francke's fundacijos bibliotekoje saugomas anoniminis lietuvių–vokiečių žodyno rankraštis, kurio paskutiniame (300-ajame) puslapyje Richterio ranka įrašyta perrašymo pabaigos data – *A. MDCCXXVIII die 18. Junij.* Žodynas iki šiol daugelio nekritiškai laikomas Richterio darbu (tai atskiro straipsnio tema).

1 PAV. JOHANNO RICHTERIO IMATRIKULIACIJOS ĮRAŠAS

Kai dėl lietuviškų religinių knygų, tai Richteris atvažiavo į Hallę ne tuščiomis. Jis atsivežė ir dovanavo seminarui tris knygas: Jono Bretkūno *Postilę* (1591), Jono Rėzos *Psalterą Dowido* (1625) ir *Naująjį Testamentą* (1727). Visos šios knygos dedikuotos Lietuvių kalbos seminarui su Richterio įrašais: *In usum Seminarij Lithuanici consecravit Joh: Richter Memela Boruss* (žr. 2, 3 pav.). Šie dedikacijos tekstai vertingi keleriopai: tai anksty-

⁹ Ši data paimta iš Hallės universiteto Teologijos fakulteto konvento protokolų knygos.

2 PAV. JOHANNO RICHTERIO DEDIKUOTA JONO BRETKŪNO

POSTILĖ (1591)

P O S T I L L A

Grastas Išguldimas

Evangelii / sakamui Basnicioie

Kritschczionischkoie/nüg Aduento
it Welku.

Per

Dana Bretkuna Cietuwo Plebona

Karaliaucziwie Prususu.

*In usum Seminarii
Litthuanici confecta*

Isspaude Karaliaucziwie

Jurgis Osterbergeras.

*Ad. Richter
Memela Anst.*

Moxa Pono 1 5 2. 1.

3 PAV. JOHANNO RICHTERIO DEDIKUOTAS JONO RĖZOS

PSALTERAS DOWIDO (1625)

Der Psalter Davids

Deutsch und Littawisch.

PSALTERAS DOWIDO
VVOKISCH KAI
BEI LIETUWISCHKAI.

In usum Domi.
nari. Lithua-
nici confecta-
vit
Joh. Richter
chemela Rengs

Karallauzoje Prussia per Lorinku Segebadi/
Matiossa Christaus 1625.

vieji autentiški Hallės laikotarpio Richterio parašai. Kaip žinome, minėtas žodyno rankraštis yra be autoriaus (ar perrašytojo) pavardės. Palyginę Richterio autografą su žodyno braižu akivaizdžiai įsitikiname, kad žodynas perrašytas Richterio ranka. Pagaliau svarbu pabrėžti, kad Richterio dovanotos Lietuvių kalbos seminarui knygos buvo pirmieji lietuviški leidiniai Hallėje. Todėl Richterį galima pagrįstai laikyti Francke's fundacijos bibliotekos lituanistinių fondų pradininku¹⁰.

1728 m. kovo 20 d. Francke detalai informuoja Rogallį apie Lietuvių kalbos seminaro veiklą ir jo narių elgesį. Apie Richterį ir jo kolegą Haacką rašo, kad ponas Richters ir ponas Haackas, kurie dėsto lietuviškai, taip pat neperžengia gerų ribų ir naudoja progas dvasiškai tobulėti. Apie Richterį dar priduria, kad Paulis, siekdamas sustiprinti pastarojo ketinimus studijuoti, lietuviškosms įstaigoms davęs du dukatus (Winter 1954: 48).

Dar nurodoma, kad 1728 m. balandžio 30 d. Hallės (iš tikrųjų Wittenbergo, žr. toliau) universitete Richters gavo *magister artium* laipsnį ir tų pačių metų rugpjūtį išvyko iš Hallės. Apie tai Franckė rugsėjo 3 d. laiške Rogalliui rašė, kad trečiadienį išvykusius poną Richterį su ponu Schraube palydėjo daugelis prūsų. Grįžęs į Mažąją Lietuvą, 1728 m. gruodžio 13 d. išventintas kunigu, gavo parapiją Katyčiuose, nuo 1736 m. buvo Klaipėdos Šv. Jokūbo bažnyčios lietuvių kunigo adjunktas ir vėliau vokiečių parapijos bažnyčios diakonas, be to, dar ir Kuršių nerijos kunigas (*Nehrungspfarrer*), žr. Moeller (1968: 94). Nuo 1744 m. iki mirties 1754 m. lapkričio 14 d. kunigavo Klaipėdos lietuvių parapijoje. Su Halle ryšių nenutraukė. 1736–1738 m. laiškuose iš Klaipėdos rašo religijos klausimais, taip pat apie mokyklos statybą iš karaliaus gautomis lėšomis ir kt.¹¹ Lituanistinėje veikloje nedalyvavo.

Tai bene ir viskas, ką žinome apie Richterį, pirmąjį Hallės Lietuvių kalbos seminaro docentą¹². Suprantama, paties Lietuvių kalbos seminaro veikimas, trukęs iš tikrųjų vos keliolika metų (1727–1740), tebuvo trumpas viso Hallės universiteto Teologijos fakulteto gyvenimo epizodas, juo labiau mažai tikėtina ką rasti apie Richterio, tedirbusio ten kiek daugiau nei metus, asmenį.

Pastaraisiais metais plačiau pasidomėjęs Hallės istorija, radau medžiagos, padedančios gerėliau nušviesti universiteto akademinį gyvenimą Lietuvių kalbos seminaro veiklos metais. Hallės universiteto ir Francke's fundacijos archyvuose pavyko rasti kiek naujų duomenų apie Richterio studijas Teologijos fakultete. Tuo remdamasis bandysiu paaiškinti vieną kitą Richterio gyvenimo Hallėje momentą.

Būsimųjų kunigų studijas ir ugdymo sistemą reglamentavo Teologijos fakulteto vidaus taisyklės, grindžiamos Francke's mokymo ir ugdymo metodais. Pietizmas skelbė kiekvie-

¹⁰ Richterio dovanotas ir vėliau Seminaro įsigytas knygas lietuvių kalba pirmasis apžvelgė Franzas Spechtas (Specht 1935: 49), vėliau jų sąrašą patikslino Gertruda Bense kol kas nespausdintame bibliografiniame apraše, kuris labai praverčia lituanistams.

¹¹ *Franckesche Stiftung* archyvas, C 467: laišškai 8, 11, 12.

¹² Albertas Juška nurodo, kad pirmieji Seminaro dėstytojai buvo A. Pottas ir J. Richters (Juška 1997: 573), tačiau tokia pavardė studento, juo labiau dėstytojo, Hallės archyvuose nepavyko rasti. Yra žinomas tik Augustas Friedrichas Pottas (1802–1887), nuo 1833 m. buvęs Hallės universiteto profesorius ir domėjęsis baltų kalbomis.

no žmogaus galimybes pačiam patirti ir pažinti Dievą, asmeninį krikščionybės iškovojoimą („die Erringung des persönlichen Christentums“) ir pasišventimą Dievui („die persönliche Hingabe an Gott“). Bendrasis auklėjimo principas – *de cultura animi* – turi parengti auklėtinius naudingai praktinei veiklai per mokymą, per proto lavinimą ir per darbinį auklėjimą. Šie reikalavimai išdėstyti specialiuose Francke's nurodymuose: „30 taisyklių sąžinei apsaugoti ir gerai elgtis bendraujant arba visuomenėje“; „Tvarka, kurios turi laikytis studentai, besinaudojantys Hallės našlaityno Glauchoje nemokamu maitinimu“; „Krikščionio teologijos studento akademinė išmintis, išdėstyta naudingose taisyklėse su priedu apie teologijos studento įvaizdį“¹³. Dar savo *Universaliajame projekte* (1704) Francke teigė, kad universitetai turi tapti tikrais daigynais ir Dievo medelynu, kur viskas būtų padaryta, išstobulinta ir vaisinga. Šiuose nurodymuose akcentuojama, kad teologijos studentai turi siekti gerai pasirengti sielovadai ir bažnyčios tarnybai, todėl jiems nedera puikautis drabužiais, nedera naktį versti diena ir dieną naktimi, reikia padalinti laiką protingai, kad ryto valandos būtų skiriamos darbui, o nakties poilsio kūnui būtų tiek, kad sveikata išlaikytų ir pan. Pietizmo pamaldumo dvasia reikalavo atsiribojimo nuo pasaulio. Teatras, cirko gastrolės ir kitos masinės pramogos buvo oficialiai uždraustos visame Hallės mieste. Tai reiškė reikalavimą studentams susilaikyti nuo bet kokių pramogų; apskritai teatrą, šokius, tabako rūkymą vertinti kaip pavojingą lengvabūdiškumą, nesižavėti muzika, menu, kūryba, kuri tarnauja žemiškai meilei (Kawerau 1888: 90–97; Hertzberg 1891: 104; Martens 1989: 186).

Neturtingiems, daugiausia iš toliau atvykusiems studentams materialiai remti buvo įsteigtas vadinamasis karališkasis, kitaip Prūsijos lietuvių „stalas“ (*Preußisch-litauischer Freytisch*), t. y. stipendija nemokamam maitinimui (pietums). Pirmasis toks stalas buvo įsteigtas 1704 m. dešimčiai studentų. Kurį laiką buvo net 13 stalų, vėliau liko dešimt. 1718 m. buvo 8 stalai, kiekvienas po 12 studentų. Nemokamai maitinamų studentų skaičius priklausė nuo savanoriškų rinklių ir mokesčių iš domėnų (Teologijos fakulteto stalą finansavo Prūsijos domėnų valdyba). Prašymai nemokamam maitinimui buvo svarstomi eforų (prižiūrėtojų) konvente (susirinkime), vakuojančias vietas traukdavo burtais, bet nepriimdavo tų, kurie nestropiai studijavo ir nederamai elgėsi. Ligos atveju stalo pinigai nebuvo naudojami, iš kiekvieno sergančio už savaitę būdavo atskaičiuojami trys fenigai. Pradžioje naudotis stalo paslaugomis buvo galima trejus metus, vėliau, didėjant pageidaujančiųjų skaičiui, laikas sumažintas iki dvejų ir net iki vienerių metų. Kiekvienam stalui buvo skiriamas vyresnysis (*Senior*) iš sėkmingai studijuojančių ir visokeriopai patikimų studentų. Stalus kontroliavo inspektorius, kiekvieną pirmadienį su senjorais rengdavęs konferencijas. Visus stalus tvarkė prižiūrėtojų taryba (*Collegium Ephorum*), susidedanti iš keturių profesorių (po vieną iš fakulteto), iš kvestoriaus, tvarkiusio visus finansus, ir inspektoriaus. Studentai dar buvo maitinami ir našlaityne.

¹³ „30 Regeln zur Bewahrung des Gewissens und guter Ordnung in der Conversation oder Gesellschaft“, Halle, 1689; „Ordnung so unter denen Studios die in dem Wayßen=Hause zu Glaucha an Halle des Freyen Kost genießen, zu beobachten ist“, Halle, 1699; „Akademische KLUGHEIT eines christlichen Studios Theologiae in einigen nützlichen Regeln [...] Idea Studiosi Theologiae, oder Abbildung eines Studios der Theologie [...]“ ertheilet von August Hermann Francke, Halle, in Verlegung des Wayßenhauses, 1712.

Pirmasis Prūsijos lietuvių stalo narių sąrašas yra rašytas 1728 m. sausio 2 d. Jame po vyresniojo Straube' s įrašyti Richteris, Haackas ir kiti, iš viso 11 Lietuvių kalbos seminaro narių¹⁴ (Dreyhaupt 1755: 17).

Naujų duomenų teikia Hallės universiteto Teologijos fakulteto aktai, vadinamosios Teologijos fakulteto konvento protokolų knygos¹⁵, kuriose pateikiami studento mokymosi eigos ir elgesio duomenys (Juntke 1960: 7). Tai fakulteto dekanų pirmininkaujamų posėdžių, dalyvaujant keliems teologijos profesoriams ar dėstytojams, protokolai (kai kurie posėdžių protokolai pasirašyti dekanų ir vieno iš profesorių).

Iš konvento protokolų knygos gerai matyti Hallės studentų socialinė diferenciacija. Jie skyrėsi amžiumi, socialine padėtimi, išsilavinimu, pažiūromis į studijas bei gyvenimą apskritai. Vieni jų studijavo pirmą kartą ir buvo patys jauniausi (16–18 metų), kitiems, turintiems 24 ar net apie 30 metų, studijos buvo ne pirmos. Ir gyveno studentai kas našlaitynė, kas samdėsi kambarį mieste, pagaliau ir jų ekonominė būklė buvo nevienoda: vienus rėmė tėvai, kiti prisidurdavo mokytojų dėmami įvairiose Hallės mokyklose ir pan. Visa tai lėmė ir studentų kasdieninį elgesį.

Kas posėdžiuose būdavo svarstoma, rodo protokolų turinys. Pirmiausia rašoma studento vardas ir pavardė, paprastai nurodoma kilimo vieta ir amžius, taip pat kiek laiko mokosi Hallėje. Nurodoma gyvenamoji vieta (šeimininko (-ės) pavardė) ir kambario draugo pavardė (paprastai gyvendavo dviese). Toliau atskirais atvejais minima prašymai ar skundai dėl neturto, kitokie aukštesnių asmenų pageidavimai ar rekomendacijos. Tai matyti kad ir iš šio pavyzdžio: Christoph Liebe, Prūsijos lietuvis, Hallėje 3 metai, studijavęs ir Karaliaučiuje 5 su puse metų, čionykščio seminaro narys, gyvena ir dėsto našlaitynė, 27 metų, rodo pavyzdį, prašo pažymėjimo (*Testimonium*), nes nori užimti lietuvių pamokslininko pareigas Žiliuose. Kadangi, rašoma toliau, prof. Francke jį siūlo, bus atestuotas (1732 m. kovo 28 d. įrašas). Dažniausiai rašoma apie laikomus (išlaikytus) egzaminus. Įrašai paprastai baigiami tradiciniais lakoniškais vertinimais, savotiškais atestacijomis *bonae mentis, bonae indolis, Excitatur ex acedia, promittit optima. Quod est factum, est per Schedulam* ir pan.

Kaip matyti iš posėdžių datų, posėdžiauta nereguliariai, greičiausiai pagal reikalą. 1728 m. pavasario semestre posėdžiauta bent keletą kartų. Viena posėdyje būdavo apsvaustomi du trys arba net keliolika studentų. Jų elgesys vertinamas žodžiais: *Videtur bonae notas, aber blöde; nondum satis notus; bishier weiß man nichts gutes von ihm; Animi non mali, sed scrupulosi*. Nemaža protokolų įrašų apie studentų elgesį, prieštaraujantį studentų gyvenimo reguliavimui¹⁶. Kai kurie studentai viešai pasisako prieš teologijos studijas. Toks Gericke 1728 m. rugpjūčio 10 d. viešai pareiškė fakultete nenorįs būti, prieš dekanų konventą pasirodė raudonais drabužiais ir labai įžūliai paskelbė neturįs

¹⁴ „[...] die Membra, die vorerst wegen ihren Wohlverhaltens dazu verwehlet worden: H.[err] Straube, als Senior, H. Richter, H. Haack, H. Haffenstein, H. Schöneich, H. Wolff, H. Preuss, H. Biermann, H. Grüneberg, H. Gerich, H. Ebenteuer“.

¹⁵ Hallės–Wittenbergo Martino Lutherio universiteto archyvas Rep: 27 B. 4. Tom 3 Nr. 1202 (apima 1721 lapkričio 21–1730 m. liepos 14 d. laikotarpį).

¹⁶ Christianas Friedrichas Speneris kaltinamas, kad per Kalėdas tris naktis nenakvojo namie, tačiau su miegšvarkiu (*Schlafrock*) vaikščiojo Šiaudų kieme (*Strohhof*). Reikėtų esą su juo pasikalbėti, kaip ir su jo kambario draugu (Crusius), apie kurį Speneris pasakė, kad ir jis su miegšvarkiu ir tabako

jokio noro studijuoti teologiją. Ne ką geriau elgėsi ir iš Prūsų Lietuvos atvykę studentai. Pavyzdžiui, 1730 m. birželio 30 d. įrašė skaitome, kad Johannas Gottliebas Perkuhnas (pa)rašė bedieviškus laiškus, yra labai įžūlus, dėl prasto elgesio buvo svarstytas ir pan. Taigi gyvenimas ėjo savo keliu, ir universiteto vadovybei teko dėti nemaža pastangų, norint atgrasinti, ypač teologijos studentus, nuo gyvenimo pagundų.

Minėtose konvento protokolų knygos Richterio pavardė randama keturis kartus:

1) – 1727 m. gruodžio 9 d. įrašas: Johannas Richteris, Memel-Boruss. dėl nusižengimo turi eiti į karcerį, gyvena pas Frau Gumbrachtin (?)¹⁷, žr. toliau;

2) Richterio pavardę randame minėtame Lietuvių kalbos seminario *Freytisch* dalyvių sąrašė 1728 m. sausio 2 d. Čia surašyti studentai, išrinkti į Prūsų „stalą“ dėl savo gero elgesio. Taigi, savo elgesiu ir autoritetu Richteris buvo pirmasis *Freytisch* narys;

3) – 1728 m. gegužės 26 d. įrašas: Johannes Richter, Klaipėdos prūsas, gyvena pas p. Horną, knygrišį. [Išlaikė] moralinę [scil. teologiją], Hist. def. et Symb. [dalyko pavadinimas neaiškus – V. D.] pagal Izaijo knygą. Dėsto lietuvių kalbą¹⁸;

4) – 1728 m. rugpjūčio 27 d.: Joh. Richteris, Memela Borussus. Čia vieneri metai. Grįžta į Prūsiją. Teikia vilčių, paskutiniu laiku pasitaisė. Buvo pirmasis Lietuvių kalbos seminario docentas¹⁹.

Lieka nenustatyta, kokią reikšmę Richterio likimui turėjo karcerio bausmė ir ką reiškia Richterio charakteristikos žodžiai *bonae spei*. „Paskutiniu laiku visiškai pasitaisė“ (vadinasi, anksčiau nebuvo viskas *bonae spei*). Čia reikėtų grįžti prie 1727 m. gruodžio 9 d. įrašo apie tai, kad Richteris už nederamą elgesį baustas karceriu. Įrašė nenurodyta, kuo nusižengė studentas ir seminario dėstytojas Richteris. Ar tikrai Richteris gavo karcerio ir kiek dienų sėdėjo, kol kas nepavyko nustatyti. Universiteto statute (12 sk.) nurodoma, kad Teisės fakultetas prižiūri studentų elgesį, palaiko ryšį su prorektorium bei dekanais, turi įgaliojimus spręsti civilines bylas per 20 talerių ir teisti už nusikaltimus, kurie baudžiami karceriu (Dreyhaupt 1755: 23). Žinomas atvejis, kai studentai už dalyvavimą draudžia-

pypke vakarais išeinąs (1728 m. vasario 6 d. įrašas). Apie Joh. Andr. Jaegerį iš Magdeburgo yra žinoma, kad jis šen bei ten po miestą vaikščiodamas kalbasi su moterimis (*mit Weibes Volck converse*). Prieš tris dienas p. D. Lange pats per pietus 12 val. veltui jo ieškojo. Jo elgesį reikia toliau aiškintis (1728 m. vasario 6 d. įrašas). Tai ir buvo padaryta vasario 20 d. Johannas Konradas Rolandas, 21 metų, pusė metų Hallėje, yra perspėtas, kadangi nesilaiko tvarkos, po pietų išeina su šautuvu ir pan. Iš protokolų matyti kai kurių studentų meilės nuotykių. Toks Christianas Gottliebas Gauke, gyvenantis pas šeiminkę Ehrbachin, 1727 m. lapkričio 7 d. perspėtas, kad dažnai kalbasi su tarnaitė. Neigė sakydamas, kad toji merg(in)a daugiau Hallėje negyvenanti. Atrodo lengvabūdiškas. Lapkričio 11 d. jo lovoje anksti rytą rasta tarnaitė (*die Magd*). Jis aiškinąsis, kad tai atsitikę jam nesant, ir konstatuojama: *quod incredibile*. Kadangi jis prieš šeiminkės valią atsivedęs tą merginą, tai šeiminkė nenorinti jo laikyti. Gruodžio 19 d. Gauke vėl nori naudotis *Freytisch*. Bet jis kaltinamas, kad pasirodęs dvikovos aikštėje. Neigia ir akademinį teismą, kur kalbėjęs įžūliai. Jam buvo patarta ketvirtį metų pasitraukti, kad galėtų pasitaisyti. Gegužės 11 d. Gaukė laikė egzaminus (fiziką, egzegezę, polemiką), taigi, pasitaisė.

¹⁷ „d. 9. Dez. 1727: 3. Joh. Richter, Memel-Boruss. ist aber bald danach umb Unfugs will^{en} in carcerem kofen, log Fr. Gumbrachtin (?)“.

¹⁸ „Johannes Richter, Memela Prussus, log. bey Hr. Horn Buchb. Morale, Hist def. et Symb. in Iesaiam. Informiret im Lithauischen“.

¹⁹ „Joh. Richter, Memela Borussus. 1 J. hier. Geht zurück nach Preussen. Bonae spei hat sich in der letzten Zeit wohl erhalten. Ist der erste Docens in dem Seminario Lithuanico gewesen“.

moje Žemutinės Saksonijos žemiečių sueigoje buvo suimti ir kelioms dienoms pasodinti į karcerį (Kertscher 1996: 4). Taigi, nežinant Richterio nusizengimo turinio ir aplinkybių, taip pat bausmės dydžio, sunku ką tiksliau pasakyti apie šio sprendimo padarinius. Galima manyti, kad tai neturėjo tiesioginės įtakos bent artimiausiais mėnesiais: kaip minėjome, 1728 m. sausio 2 d. *Freytisch* narių sąrašė Richteris įrašytas pirmasis po senjoro, vadinasi, savo elgesiu ir autoritetu iš tikrųjų buvo pirmasis „stalo“ naudotojas.

Negalutinai išaiškintas ir Richterio mokslo laipsnio *magister artium* gavimo laikas ir vieta. Winteris nurodo, kad minėtame 1727 m. rugsėjo 8 d. karaliaus reskripte kalbama apie magistrą Richterį, taip jis tituluojamas ir Paulio laiške Francke'į (Winter 1954: 48). Jeigu taip būtų, tai magistro laipsnį Richteris galėjo įsigyti tik Karaliaučiaus universitete. Tačiau sprendžiant iš archyvinių dokumentų, Hallėje Richteris niekur nebuvo vadinamas magistru. Vaclovas Biržiška teigia, kad *magister artium* laipsnį Richteris gavęs Hallėje (Biržiška 1963: 66). Tai atrodytų įtikinama, tačiau šį teiginį patvirtinančių dokumentų Hallės universiteto archyve neaptikta. Priešingai, Richterio pavardė rasta Wittenbergo universiteto Filosofijos fakulteto laipsnių teikimo knygoje, iš kur matyti, kad graikų kalbos profesorius Georgas Vilhelmas Kirchmaieris 1728 m. balandžio 30 d. suteikė magistro laipsnį 23 asmenims, tarp jų ir Richteriui: *XI. Jo. Richteris, Memela Borussus*²⁰. Georgas Vilhelmas Kirchmaieris (1673–1759), Wittenbergo universiteto graikų kalbos ir elokvencijos profesoriaus Georgo Kasparo Kirchmaierio (1635–1700) sūnus, po tėvo mirties užėmė graikų kalbos profesoriaus vietą. Svarbiausias jo kalbinis rūpestis buvo apvalyti Naujojo Testamento kalbą nuo hebraizmų (Friedensburg 1917: 592). Išdirbęs Wittenberge bemaž 60 metų, Kirchmaieris turėjo daug mokinių. Yra žinoma, kad 1742 m. Kirchmaieris dovanojo Wittenbergo universiteto bibliotekai 2000 programų, disertacijų tezių ir brošiūrų (*Programme, Disputationen und Flugschriften*), žr. Friedensburg (1917: 536, išn. 4). Tikslėsių duomenų, kaip antai disertacijos tema ir turinys, darbo vadovas, oponentai ir kt., iki šiol Wittenbergo universiteto archyve nepavyko rasti.

Iki šiol lieka neatsakyta į klausimą, kodėl Richterio studijos ir jo pedagoginė karjera Hallėje taip nelauktai baigėsi. Kodėl Richteris, pasireiškęs kaip pirmasis Lietuvių kalbos seminaro docentas, turėjo palikti vos pirmuosius darbo metus bežengiantį Seminarą ir iš viso atsisveikinti su Halle. Winteris tik konstatuoja, kad Richteris išvažiuoja iš Hallės dirbti tėviškėje (Winter 1954: 54). Pagal teologinį išsilavinimą (studijavęs dviejuose universitetuose) ir amžių (24 metų) Richteris galėjo būti skiriamas kunigu. Žinant jų stygių, matyt, tai ir nulėmė Richterio grįžimą į Mažąją Lietuvą. Antra vertus, seminarui vadovauti buvo kandidatas – Haackas.

Tokie buvo Hallės Lietuvių kalbos seminaro pirmieji darbo metai vadovaujant Richteriui. Neaišku, kaip būtų susiklostęs Richterio gyvenimas ir viso Lietuvių kalbos

²⁰ „A.C. MDCCXXVIII PRIDIE KAL. MAII ORDINIS PHILOS. QVINTVM DECANO GEORG. GI'IL. KIRCHMAIERO CONSILIARIV REGIO ET GRAEC. LIT. P. P. SAPIENTIAE ATO. INGENVARVM ARTIVM MAGISTRI RITE CREATI SUNT TRES ET VIGINTI“. – Hallės universiteto archyvas Rep. 1, XXXV, 1, Bd. 4 (1714–1812), plg. taip pat Juntke (1960: 376).

seminaro veikla, jeigu Richteris būtų likęs Hallėje ir ilgiau buvęs seminaro vedėju ir docentu. Neabejotina, kad Richteris, pirmasis seminaro dėstytojas, turėjo kūrybinių sumanymų ir įpareigojimų rūpintis lietuviškos pietistinės literatūros ir lietuvių kalbos mokomųjų priemonių rengimu ir leidimu, tačiau per vienerius metus nesuskubo nieko konkretaus padaryti. Galėtume manyti, kad 1729 m. pasirodžiusį leidinį *Dawadnas Mokslas apie duszios Iszganima* pradėjo versti Richteris, tačiau baigė Haackas su savo mokiniais.

Pirmuoju Seminaro laikotarpiu (1727–1732) jame dirbo du vedėjai ir docentai – Richteris (1727–1728) ir Friedrichas Wilhelmas Haackas (1728–1732). Jų veiklos rezultatus susumavo Augustas Gotliebas Francke Haacko žodyno (Halle, 1730) pratarmėje (*Vorbericht*) nurodęs, kad baigė studijas ir jau kunigauja 13 asmenų, o dar 10 studijuoja. Išleista pirmoji Hallėje lietuviška knyga – A. J. Freylinghauseno *Ordnung des Heyls (Dawadnas Mokslas apie duszos Iszganymq, 1729)*, ir svarbiausia – pats žodynas. Galima manyti, kad Richteris buvo pradininkas tų darbų, kuriuos nudirbo jo įpėdinis, antrasis seminaro docentas Haackas. Čia ir yra Richterio indėlis.

LITERATŪRA

- ARNAŠIUS, H. 1994: Prūsijos pietizmo dvasinis fonas. Lukšaitė, I. ir kt., red., *Protestantizmas Lietuvoje: istorija ir dabartis*. Vilnius: Apyaušris, 48–59.
- BENSE, G. 1974: Lithuanica in Halle. *Zeitschrift für Slavistik* 19(2), 295–297.
- BENSE, G. 1994: Die lithuanistische Tradition in Halle. Bense, G., Hrsg., *Diachronie-Kontinuität-Impulse*. Sprachwissenschaftliches Kolloquium Halle. Frankfurt am Main: Peter Lang, 79–95.
- BIRŽIŠKA, V. 1963: Jonas Richteris. Biržiška, V., *Aleksandrynas II*. Čikaga–Vilnius: JAV LB kultūros fondas, 66.
- BRECHT, M. 1993: August Hermann Francke und der Hallische Pietismus. Brecht M., Hrsg., *Geschichte des Pietismus. Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*. Bd. I, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 485–502.
- DREYHAUPT, J. Ch. 1755: *Ausführliche diplomatisch-historische Beschreibung des zum Herzogthum Magdeburg gehörigen SAAL-KREYSES, und allen darinnen befindlichen Städte [...] Insonderheit der Städte HALLE [...]* Erster Theil, Halle, in Verlegung des Waysenhauses.
- DROTVINAS, V. 1998: F. H. Haacko „Vocablarivm Litthvanico–Germanicum, et Germanico–Litthvanicvm“ (Halle, 1730). *Lietuvių kalbotyros klausimai* 39, 82–100.
- DROTVINAS, V. 1998a: Das Seminarium Lithuanicum an der Universität Halle in seinem Einfluß auf die Herausbildung der litauischen Philologie. Wallmann, J. und Sträter, U., Hrsg., *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus*. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag, 157–171 (= Hallesche Forschungen, 1).
- FRIEDENSBURG, W. 1917: Die Philosophische Fakultät. *Geschichte der Universität Wittenberg*. Der vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg zur Jahrhundertfeier ihrer Vereinigung. Halle a. S.: Max Niemeyer, 530–535.
- HERTZBERG, G. F. 1891: *Geschichte der Stadt Halle an der Saale während des 16. und 17. Jahrhunderten (1513–1717)*. Halle.
- JUNTKE, F. 1960: *Matrikel der Martin Luther-Universität Halle-Wittenberg*. Bd. 1: 1690–1730. Halle.
- JUŠKA, A. 1997: *Mažosios Lietuvos bažnyčios XVI–XX a.* Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- KATHE, H. 1998: Die Universität Halle in den ersten fünfzig Jahren ihres Bestehens. Speler, R. T., Hrsg., *Die Universität zu Halle und Franckens Stiftungen*. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Zentrale Kustodie Halle, 12–19.
- KAWERAU, W. 1888: *Aus Halles Litteraturleben*. = Id., *Culturbilder aus dem Zeitalter der Aufklärung*. Zweiter Band. Halle: Max Niemeyer.

- KERTSCHER, H.-J. 1996: „Unser Bürger ist ein halber Städter“. Johann Wilhelm Ludwig Gleim und Gottfried August Bürger. Sonderdruck aus: Hallesche Beiträge zur europäischen Aufklärung, Bd. 3. Tübingen: Max Niemeyer.
- KROLLMANN, Chr. 1967: Pauli Johann Arnoldt. *Altpreußische Biographie*. Im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung hrsg. von Kurt Fortstreuter, Fritz Gause. Bd. 2. Marburg-Lahn: Elwert, 492.
- MARTENS, W. 1989: Pietisten als Philologen. FRÜHWALB u.a., Hrsg., *Literatur und Frömmigkeit in der Zeit der frühen Erklärung*. Tübingen: Max Niemeyer, 167–169. (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur, Bd. 25.)
- MARTENS, W. 1989a: Officina Diaboli. Das Theater im Visier des halleschen Pietismus. HINSKE, N., Hrsg., *Zentren der Aufklärung*. I. Halle. Aufklärung und Pietismus. Heidelberg: Verlag Lambert Schneider, 183–208.
- MOELLER, F. 1968: *Altpreußisches Evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung*. Bd. 1. Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen.
- SCHILLER, Ch. 1994: Das litauische Seminar in Halle (1727–1740) und seine Mitglieder. Auf Spurensuche. *Acta Baltica* 32, 195–223.
- SCHILLER, Ch. 1994a.: Die litauischen Seminare in Königsberg und Halle. Eine Bilanz. *Nordostarchiv*. N. F. 3. Heft 2, 375–392.
- SPECHT, F. 1935: Das Litauische Seminar an der Universität Halle. *Archivum Philologicum* 5, 36–53.
- STRÄTER, U. 1996: Francke August Hermann. *Deutsche Bibliographische Enzyklopädie*, Bd. 3, 392–394.
- STORZ, J. 1992: Franckens Stiftungen zu Halle an der Saale. Raabe, P., Hrsg., *Die Franckeschen Stiftungen zu Halle an der Saale*. Wolfenbüttel: Herzog August Bibliothek, 29–36.
- WINTER, E. 1954: Halle und die Pflege der litauischen Sprache. Id., *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag, 39–54.

Vincentas Drotvinas

Gauta 2001 05 30

Vilniaus pedagoginis universitetas

Ševčenkos g. 31, 2009 Vilnius, Lietuva

erdve@vpu.lt